

Шевчук А.В., Міжнародний університет бізнесу і права

Шевчук Андрій Володимирович – Аспірант кафедри гуманітарних дисциплін Гуманітарного університету “Запорізький інституту державного та муніципального управління”. У 1997 р. закінчив Херсонський державний педагогічний університет за спеціальністю “Українська мова та література, історія”. З 2000 р. – викладач історії України кафедри гуманітарних дисциплін Міжнародного університету бізнесу і права. Тема кандидатської дисертації – “Наукова інтелігенція півдня України та її роль у модернізації суспільства в 1861-1914 рр. (за матеріалами Херсонської, Таврійської та Катеринославської губернії)”.

Джерела формування наукової інтелігенції півдня України середини ХІХ – початку ХХ століття

Стаття присвячена історії наукової інтелігенції півдня України середини ХІХ – поч. ХХ ст. На основі дослідження професорсько-викладацького складу Новоросійського університету автор намагався проаналізувати тенденції формування та соціальну природу наукової інтелігенції півдня України зазначеного періоду. Поряд з розглядом загальноприйнятих виділяються нові джерела походження представників цієї соціальної групи.

The article is dedicated to the scientific intelligentsia of the South of Ukraine in the middle of the 19th – the beginning of the 20th century. On the basis of the estate origin investigation of the Novorossiysk University's teaching staff the author tried to prove the main trends and formative sources of the scientific intelligentsia of the South of Ukraine in that period. In addition to the generally accepted original sources of this social group the new ones have been determined.

Важливе значення в історії українського народу та формуванні національної свідомості відіграє діяльність української інтелігенції, визначне місце серед якої посідають науковці, зокрема півдня України. Наукова еліта цього регіону середини ХІХ – початку ХХ століття мала свої етапи формування, особливості розвитку, специфіку. Останнє зумовлює необхідність її подальшого дослідження та аналізу діяльності.

Вивчення наукової інтелігенції як однієї зі складових груп перехідного суспільства (від традиційного до індустріального) передбачає вивчення перш за все її соціальної природи: станового та національного походження, територіального, статевого, професійного складу, освіти, віку, віросповідання. Ці ознаки визначали стиль життя, соціальний статус, матеріальне становище інтелігенції, впливали на наукову, педагогічну, організаційну, громадсько-політичну діяльність.

Джерела формування наукової інтелігенції не стали предметом спеціальної наукової розробки. Це питання було розглянуто в працях Г.І. Щетиніної, В.Р. Лейкіної-Свірської,

Н.А. Шип [1], які займалися дослідженням різних груп інтелігенції Російської імперії, їх статусу, діяльності. Наукова інтелігенція розглядалася переважно в контексті діяльності професорсько-викладацького складу вузів.

Зазначені праці не вичерпують питання соціальної природи науково-педагогічної інтелігенції. Дослідники розглядають виключно її походження, включаючи до дворянського стану вихідців з чиновництва. Поза увагою дослідників залишились інші соціальні групи, що були одними з основних джерел поповнення інтелігенції – офіцерство, викладацький склад вузів (самовідтворення), лікарі, чиновництво як окрема категорія. Вважаємо, що картина соціальної природи наукової інтелігенції півдня України має бути доповнена і розширена.

Одними з основних наукових робіт, що характеризують соціальну природу науковців є біографічні словники професорсько-викладацького складу вузів. Зокрема у 2000 р. було видано біографічне видання “Професори Одеського університету” [2], яке використане в даній розвідці.

Метою даної статті є спроба розкрити, на

основі існуючої літератури та архівних джерел питання соціальної природи наукової інтелігенції півдня України середини XIX – поч. XX століття. Вважаємо, що соціальне походження, джерела формування є однією з основних характеристик інтелігенції як соціальної групи, визначальних факторів життєдіяльності. Аналіз соціальної природи був проведений на основі біографій 72 визначних науковців півдня України. Оскільки в зазначений проміжок часу саме університети були центрами наукового життя, об'єктом нашого дослідження будуть викладачі Новоросійського університету, відомі своєю науковою діяльністю.

У другій половині XIX століття на півдні України відбувається процес формування наукової інтелігенції як соціальної групи. Вона формується з різних станів суспільства: дворянства, духовенства, почесних громадян, купецтва, міщанства, селянства, різних соціальних груп інтелігенції, переважно таких, як офіцерство, чиновництво, наукова інтелігенція, лікарів.

Соціальний статус наукової інтелігенції, яка працювала у вузах, був досить високий і передбачав певні переваги: стабільне жалування, що забезпечувало вищий рівень життя у порівнянні з іншими категоріями населення; соціальні гарантії з боку держави, зокрема у забезпеченні пенсією після 25 років служби [3]; можливість реалізувати соціальну мобільність – “вийти” зі свого стану у вищий; статус науковців як людей прогресу передбачав повагу в суспільстві.

Відповідно представники різних верств розглядали наукову кар'єру та державну службу як засіб підвищення свого статусу, покращання матеріального становища. Вихідці з різних станів мали різні стартові можливості, що були санкціоновані та законодавчо оформлені державою. Вона сприяла вступу до вузів та науковій кар'єрі вихідцям з дворянського стану і духовенства, нейтрально ставилася до представників міщанства й купецтва, обмежувала можливості в цій галузі селянам.

У другій половині XIX століття дворянство складало основу державного апарату і обіймало всі командні посади. В економічному плані дворянство втрачало свою могутність. Збільшилась кількість безземельних дворян. Дрібні та середні поміщики, що не змогли пристосуватися до нових економічних умов ведення господарства, розорювались та поповнювали маргінальні групи перехідного суспільства. Крім того, в країні постулювався принцип, за яким дворянство без державної служби не передбачає певних пільг і привілеїв. Одним з варіантів державної служби була служба по лінії народної освіти. Таким чином

самодержавство намагалося забезпечити державну машину надійними в ідеологічному розумінні педагогічними кадрами.

Вихідцям з дворянського стану надавалися певні привілеї та пріоритет щодо вступу до університетів. Наприклад, серед студентів Новоросійського університету у 1895 та 1900 році біля 53% становили вихідці з особистих та спадкових дворян [4].

Серед викладачів представники дворянства в Новоросійському, а також Петербурзькому університетах протягом XIX – початку XX ст. становили значну частину – 48% [5]. В інших університетах імперії спостерігаються тенденції до зменшення питомої ваги дворянства з 40% у Московському до 30,5% у Харківському [6]. Серед досліджених нами науковців – 25 осіб дворянського походження, що складає 34,7%. Поступово російське суспільство набуває рис перехідного, трансформаційного суспільства, зникають чіткі межі станових кордонів та формується новий, класовий, поділ суспільства. Дворянство втрачає панівне становище в усіх сферах суспільного життя.

Вихідці з дворян були більш забезпеченими матеріально у порівнянні з іншими категоріями населення. Так, у Новоросійському університеті з 35 викладачів-дворян 17% володіли маєтками, а троє були домовласниками [7]. Це давало можливість більше сил та часу віддати службі та науці.

Не всі вихідці з дворянського стану були у рівному становищі щодо початку наукової кар'єри. Дворянство поділялося на особисте та спадкове. Особисте дворянство надавалося за офіцерський чин в армії або IX клас цивільної служби, спадкове дворянство – за чин полковника в армії та V клас цивільної служби. Діти особистих дворян не отримували дворянства і тому повинні були набувати свій статус самостійно. Однією з можливостей отримання високого статусу були наукова кар'єра та державна служба. Більшість вихідців з дворянства серед досліджених науковців є спадковими дворянами – 24 з 25 осіб.

Дворянського походження серед викладачів Новоросійського університету були історики О.І. Маркевич та І.А. Линниченко, біолог, ембріолог, патолог І.І. Мечников, хімік-органік О.А. Веріго (спадкові дворяни), гідрогеолог М.О. Головкинський (з особистих дворян).

Значну частину наукової інтелігенції склали різночинці. Різночинцями вважаються вихідці з духовного стану, купецтва, що не продовжили справу батьків, діти чиновників та офіцерів (обер-офіцерські діти), що виступили право на дворянство. Поступово поняття “різночи-нець” сповнювалося новим змістом та позначало категорію людей, що отримали чин

або звання за освітою [8].

Вихідці з другого стану російського суспільства – духовенства – також становили значну частину наукової інтелігенції. На кінець XIX століття у Новоросійському університеті вони становили 22%, що також спостерігалось в Київському університеті [9]. У порівнянні з іншими університетами імперії цей показник вищий за середній. За даними Г.І. Щетиніної, Новоросійський університет поступався Томському (35%), Казанському (24,6%) університетам та випереджав Харківський (20%), Петербурзький (15,5%) та Московський (12,7%) університети [10].

Наше дослідження показує, що з 72 вчених 14 були дітьми різних категорій церковнослужителів – від протоієреїв до сільських священників. Це становить 19,4% від досліджених. Богослов'я в Новоросійському університеті викладали виключно представники духовенства, що походили з цього стану. Серед студентства вихідці з духовного стану також мали стабільний і досить високий відсоток. Відомо, наприклад, що у 1880 році вони становили понад 51% [11].

Оскільки духовенство виступало ідеологічною основою самодержавства, воно належало до привілейованого стану суспільства. Діти священників мали великі пільги. Якщо вони не наслідували батьківські права, то мали переваги під час вступу до світських освітніх закладів чи на державну службу. Вища освіта та державна служба давали можливість отримати дворянство. Оскільки дворянство стояло вище духовенства у соціальній градації, це означало підвищення соціального статусу, покращання матеріального становища.

Формуванню державного апарату з вихідців духовного стану сприяла політика держави. Духовні училища були прирівняні до гімназій, діти священників швидше, ніж представники інших станів (крім дворянства), отримували підвищення і переходили у наступний клас.

Вихідцями з духовенства були історик російського права ректор Новоросійського університету Ф.І. Леонтович, філолог О.О. Кочубинський, історик М.Г. Попруженко, мовознавець В.М. Мочульський, викладачі богослов'я М.Х. Красносельцев, О.М. Кудрявцев.

Вихідців з міських станів російського суспільства було значно менше, ніж із дворянства та духовенства. Діти купців та міщан належали до податного стану та не мали багатьох привілеїв перших двох станів.

У другій половині XIX століття змінилась чисельність, психологія, та статус купецтва як

соціальної групи. Воно перетворилось на найбільш освічену, прогресивну, динамічну категорію населення. За своїм економічним становищем купецтво наближалось до дворянства, хоча поступалось йому за соціальним статусом. Вихідці з купецтва були більш матеріально забезпечені у порівнянні з селянством, міщанством, щоб отримати університетську освіту та почати наукову кар'єру, але їх кількість на порядок менша, ніж дітей дворян та священників. Згідно з дослідженням Г.І. Щетиніної, купецького походження у Новоросійському університеті були 3 (4,1%) викладачі [12]. Найбільше їх було у столичному університеті – 6 осіб (7,8%). Для порівняння: в Харківському університеті вихідців з купецтва було 5 (5,2%), а в Київському – 4 (4,6%) особи. З досліджуваної групи науковців Новоросійського університету ми можемо виділити 5 (6,9%) вчених, що походили із сімей купців: терапевт П.Я. Борисов, історико-географ П.К. Брун, хімік-неорганік С.М. Танатар, юрист І.І. Патласвський, історик загальної літератури О.І. Кирпичников.

Менше, ніж вихідців з купецтва, було представників міщанського стану. Г.І. Щетиніна зазначає тільки про 1 (1,3%) вченого [13]. Нами було виділено 4 (5,5%) особи. Це геофізик М.А. Аланін, механік та математик І.Ю. Тимченко, невропатолог, психіатр В.М. Образцов, геолог Ю.А. Гапонов. Що стосується тенденцій, то найбільше науковців міщанського походження нараховувалось у Московському університеті – 13 (12,7%), у Київському та Харківському університетах – відповідно 7 (10,1%) та 6 (6,3%) осіб.

Найменшу питому вагу серед викладачів становили вихідці з селянства, що залишалось найбільш численною, але безправною категорією населення. Наукова діяльність передбачала певну фінансову забезпеченість хоча б на початковому етапі кар'єри, що для багатьох вихідців з цього стану було неможливо. Селянським дітям було найважче вступити не тільки до вузу, але й до гімназії – цьому сприяла вивірена політика держави.

Найбільше вихідців із селян по імперії було у Томському університеті – 4 (4,6%). У Київському – 4 (4,6%), Харківському – 2 (2,1%), Новоросійському – 1 (1,3%), Московському – 1 (0,9%) [14]. Їх зовсім не було в столичному та Казанському університетах. Кількісні показники підтверджують той факт, що вихідцям з найнижчого стану було найважче зробити наукову кар'єру. Відомо, що у Новоросійському університеті з селян працювали юрист І.Г. Табашников, математик Т.М. Васильшин

(2,7%).

Одним із джерел формування наукової інтелігенції було офіцерство. Дослідники не виділяють вчених з родин військових в окрему групу, а розглядають їх у контексті станового поділу. Офіцерство поділялось на чотири групи: унтер-офіцерів, обер-офіцерів (від прапорщика до капітана), штаб-офіцерів (від майора до полковника) та генералітет. Перший XIV офіцерський клас військової служби передбачав особисте дворянство, VI клас – спадкове. Вислужитися до офіцера представники недворянського стану могли лише у випадку проходження всіх сходинок солдатської та унтер-офіцерської служби, що спостерігалось надзвичайно рідко. Вихідці з дворянського стану та офіцерства швидше, ніж інші, просуvalись кар'єрними сходами цивільної та військової служби через меншу вислугу років до наступного чину.

Належність до різних груп офіцерства передбачало різне соціальне становище. Найбільш привілейованою групою був генералітет – спадкові дворяни. Вихідцями з цієї верстви були фахівець з міжнародного права П.Є. Казанський, літературознавець та фахівець зі слов'янської середньовічної літератури О.В. Ристенко.

Другою за рангом було штаб-офіцерство. Штаб-офіцерськими дітьми були математик В.В. Преображенський, фізик М.О. Умов.

Значну групу становили обер-офіцерські діти. До них належали зоолог-фізіолог П.А. Спіро, фізик Ф.Н. Шведов, юрист В.М. Грабовський. Серед викладачів Новоросійського університету можна виділити дітей донських козацьких офіцерів: юриста С.І. Іловайського та хіміка П.М. Павлова.

Нами було підраховано, що з цієї соціальної групи вийшло 12 науковців, що становило 16,6%. Отже, офіцерство було одним з головних джерел формування науковців поряд з дворянством та духовенством.

Одним з важливих джерел походження наукової інтелігенції, що залишилося поза увагою дослідників, зокрема Г.І. Щетиніної та В.Р. Лейкіної-Свірської, було самовідтворення. Під самовідтворенням ми розуміємо повернення вихідців з певної соціальної групи до своєї групи через отримання відповідної освіти. Тобто з родин вчених походять не державні службовці, а в першу чергу вчені.

Вихідців із сімей вчених Г.І. Щетиніна та В.Р. Лейкіної-Свірської напевно розглядають як дітей дворян та чиновників. Така точка зору, безперечно, має право на існування, оскільки вчені, що працювали у вузах, вважались державними службовцями та мали відповідно класу та чину право на дворянство. Але вона, на

нашу думку, не розкриває в даному випадку соціального походження інтелігенції.

Згідно з нашими підрахунками, вихідцями зі своєї соціальної групи були 7 (9,7%) науковців. Це діти професорсько-викладацького складу університетів, академій. До них відносяться психолог М.М. Ланге, фізик Д.М. Пильчиков, математик О.М. Ляпунов, юрист Д.І. Азаревич, історик І.А. Линниченко та ін. Отже, це є яскравим свідченням зрілості науковців як елемента соціальної структури.

Однією з найвпливовіших соціальних груп російського суспільства на рубежі XIX – XX століть було чиновництво (службовці). Хоча воно складало лише 0,29% від загального населення країни, його вплив на суспільне життя був вагомим. Науковців, що походили з цієї соціальної групи, В.Р. Лейкіної-Свірська розглядає вкупі з дворянством, Г.І. Щетиніна – разом з офіцерством. На нашу думку, вихідців із цієї групи необхідно розглядати окремо, оскільки вони становлять специфічну групу державних службовців, які мали свій соціальний статус. З родин чиновників серед групи, що розглядається, походили 3 (4,16%) науковці: фізико-географ Г.І. Танфільєв, мінералог М.О. Головінський (його батько отримав дворянство), історик М.П. Смирнов.

Специфіка формування наукової інтелігенції, що працювала у вузах, поширена практика вільного переходу викладачів до інших вузів зумовлює той факт, що наукова інтелігенція півдня України формувалася за рахунок уродженців різних територій Російської імперії. 48% вчених, що розглядаються, – уродженці українських губерній: Херсонської, Полтавської, Таврійської, Чернігівської, Київської, Катеринославської. Значна частина походить з Херсонської губернії, зокрема Одеси. Досить високий відсоток вихідців з Росії – 48%. Це уродженці Орловської, Воронежської, Новгородської, Псковської, Тверської, Сибірської, Курської губерній.

Відомий мовознавець О.І. Томсон уродженець Ліфляндської губернії, хімік-органік О.А. Веріго, біолог Б.Ф. Веріго, О.О. Ковалевський – Вітебської губернії. Ботанік та мікробіолог Л.С. Ценковський народився у Варшаві, ботанік Ф.М. Каменський – у Любліні, фізико-географ Г.І. Танфільєв – у Ревелі (Таллінн), патологоанатом М.М. Тізенгаузен – у Ризи.

Наукова інтелігенція півдня України середини XIX – початку XX століття формувалася за рахунок переважно українців та росіян, хоча були представники інших національностей. Хімік-органік П.Г. Мелікішвілі був грузином, патологоанатом М.М. Тізенгаузен – німцем, юрист Є.В. Васьковський – поляком,

філолог С.Д. Пападімітріу – греком.

Всі науковці, що розглядаються, отримали вищу освіту, хоча Г.І. Щетиніна зазначає наявність у хіміка О.А. Веріго середньо-спеціальної освіти. Більшість вчених отримала освіту у Новоросійському університеті – 27 (37,5%). У Петербурзькому університеті навчався 21 (29,2%) вчений, Московському – 8 (11,1%), Київському – 7 (9,7%), Казанському – 5 (6,9%), Харківському – 4 (5,5%). Як бачимо,

велика частина науковців народилася та отримала освіту в Росії.

У дослідженій групі наукової інтелігенції немає жодної жінки. Це підтверджує, що в XIX – на початку XX століття освіта та професійна наука розглядалась як сфера чоловічої діяльності.

Отже, наукова інтелігенція півдня України середини XIX – початку XX століття, зокрема її основна частина, формується за рахунок різних станів та соціальних груп тогочасного

Література

1. Лейкина-Свирская В.Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века. – М.: Мысль, 1971; Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX ст.): Историко-социологический очерк / АН УССР. Ин-т истории Украины. – К.: Наукова думка, 1991; Щетинина Г.И. Университеты в России и устав 1884 года. – М.: Наука, 1976. – 315 с.
2. Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біогр. Словник. В 4 т. – Одеса: Астропринт, 2000.
3. Устав Императорских Российских университетов 23 августа 1884 года // Сб. постановлений по Министерству народного просвещения. – Т. 9, 1884 г. – СПб., 1893. – 1400 с.
4. Лейкина-Свирская В.Р. Указ. соч. – С. 62-64.
5. Щетинина Г.И. Указ. соч. – С. 184.
6. Ibidem.
7. Шип Н.А. Указ. соч. – С.25.
8. Лейкина-Свирская В.Р. Указ. соч. – С. 5.
9. Щетинина Г.И. Указ. соч. – С. 184.
10. Ibidem.
11. Лейкина-Свирская В.Р. Указ. соч. – С. 62.
12. Щетинина Г.И. Указ. соч. – С. 184.
13. Ibidem.
14. Ibidem.

Надійшла до редколегії 2.03.2007 р.